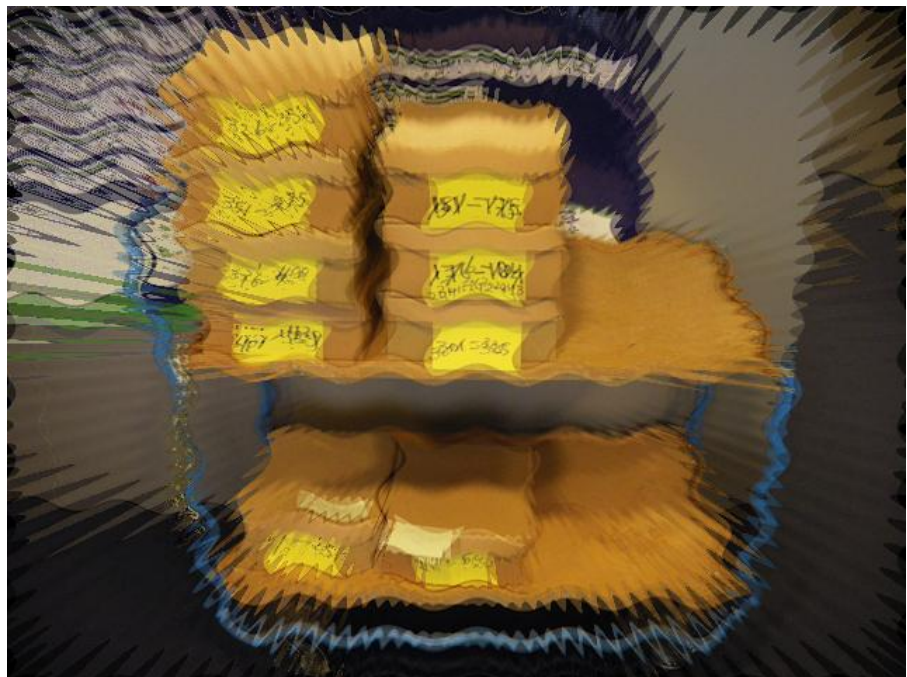

Stichting Politieke Academie

SPOOKSTEMMEN

28-3-2014

Analyse aan de hand van de
Rotterdamse uitslagen

Door: Joost Smits

www.PolitiekeAcademie.eu

"Gaat het om slordigheden, verkeerde tellingen of toch fraude?" (AD, 27 maart 2014)

SAMENVATTING

Dit jaar hanteerde de Kiesraad een nieuw model proces verbaal om te rapporteren over de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen. De media telden meta-data, over de kwaliteit van de uitslagen per stembureau, op, en kwamen met 7387 "spookstemmen".

Vandaar de uitdaging om in vrij kort bestek de belangrijkste punten aan te stippen over de "slordigheden". Zijn het slordigheden? Wat is het effect op de einduitslag? Wanneer is het relevant? Helpt elektronisch stemmen? Dit aan de hand van de Rotterdamse uitslagen.

Dit is een concept van een rapportage die ik maak voor de Stichting Politieke Academie. Het zal daar op de site worden geplaatst als de tekst definitief is.

De conclusies zijn als volgt.

Rotterdam heeft een heel degelijk systeem om handmatig de stemmen te tellen. Aan de software kan nog wat worden verbeterd. Stembureauvoorzitters laten te veel aanzienlijke fouten eenvoudig passeren. Met elektronisch stemmen worden niet alle "spookstemmen" opgelost, en bovendien verdwijnt de "ongeldige" stem die onbekwame kiezers uitfiltert. De overheid zou in plaats van het onzichtbaar maken van de ongeldige stem bijv. mogelijk moeten maken meerdere knoppen op de stemmachine in te drukken, of een voorziening als "tilt" (bekend van flipperkasten) toe te voegen.

Opkomst is een grotere complicatie om de wil van de kiezer vast te stellen dan spookstemmen. Het is weinig zinvol om alle gemelde foutjes op te tellen en dan daar een uitspraak over te doen. Het gaat om meta-data, die kunnen helpen bij het beoordelen van de kwaliteit van het proces. Anders dan opkomst en ongeldige stemmen is van de spookstemmen geen patroon te bepalen. Het gaat waarschijnlijk om toevallige foutjes, al zijn er een paar grote missers.

In kleine gemeenten hebben spookstemmen meer effect dan in Rotterdam. In Rotterdam is het aannemelijk dat er geen verschuivingen hebben plaatsgevonden in zowel zetelverdeling als voorkeurstemmen. Invloed van fraude op de uitslagen is in Rotterdam dit jaar vrijwel uit te sluiten, juist vanwege de administratie van spookstemmen. Met een aantal vrije eenvoudige berekeningen laten we in deze paper zien hoe invloed van spookstemmen op zetelverdeling en restzetels kan worden aangetoond, en of fraude aannemelijk is.

Aandachtspunt is dat Rotterdam is gekozen, vanwege dat daar een zuiver oordeel over spookstemmen mogelijk is, door allerlei controles van de Rekenkamer en een app. Als zelfs daar bij 5% van de stembureaus substantiële uitschieters mogelijk zijn, hoe is dat dan in de rest van Nederland waar vaak nog uitsluitend met pen en papier wordt gewerkt? Dan is de optelsom van 7387 spookstemmen in 9500 stembureaus een grote meevaller.

Met dank aan de mensen van bij verschillende instanties die betrokken waren bij de gemeenteraadsverkiezingen, en die informatie (op persoonlijke titel of niet) hebben bijgedragen aan deze paper.

Afbeelding voorpagina: dozen met stemmen, foto JS juni 2010, fotobewerking JS maart 2014

Na plaatsing op het blog komen meestal reacties binnen ter verbetering. Beschouw dit artikel niet als definitief tot een paar dagen na de datering.

OVER DE AUTEUR

Joost Smits is bestuurskundige en software-ontwikkelaar. Na een student-assistentchap over public choice geïnteresseerd geraakt in lokale politiek. Politiek actief sinds 1989, schaduwfractie, deelraadslid in Hillegersberg-Schiebroek, deelgemeentelijk wethouder. Sinds 2000 blogger op PolitiekActief.Net. Gewoond en gewerkt in Brussel, en gewerkt voor Europese stedennetwerken. Nu bezig met promotieonderzoek naar de geografische spreiding van verkiezingen. Is verbonden aan de Stichting Politieke Academie in Amsterdam.

joost@politiekeacademie.eu

www.politiekeacademie.eu

Inhoud

SAMENVATTING	2
OVER DE AUTEUR	2
INLEIDING EEN	4
ORGANISATIE TWEE.....	4
KIEZERSWIL DRIE.....	5
Administratie.....	5
Elektronisch stemmen	6
Ongeldige stem.....	6
Opkomst.....	7
SPOOKSTEMMEN VIER.....	8
Verklaring.....	10
Zetelverdeling	10
Voorkeurstemmen	10
Nederland.....	11
FRAUDE VIJF.....	11
CONCLUSIE.....	12
LITERATUUR	12
BIJLAGE.....	13

Spookstemmen

ANALYSE AAN DE HAND VAN DE ROTTERDAMSE UITSLAGEN

INLEIDING | EEN

Na de problematisch verlopen gemeenteraadsverkiezingen in 2010 in Rotterdam zijn er een aantal verbeteringen aangebracht in de procedures van het tellen en de rapportage daarover. In 2014 was er voor heel Nederland een nieuw model proces verbaal, met aandacht voor meta-data als "meer stembiljetten uitgereikt dan kiezers".¹

De totalen van heel Nederland in o.a. Algemeen Dagblad geven in eerste instantie geen goed beeld. De krant kopte op donderdag 27 maart: "7387 spookstemmen". Met daaronder de vraag "Gaat het om slordigheden, verkeerde tellingen of toch fraude". In een eerder artikel op woensdag was de kop van het artikel op blz. 7: "Vergissingen kunnen zo een zeteltje schelen", naar aanleiding van uitspraken van prof. Wissenburg van de Radboud Universiteit in Nijmegen.

Vandaar de uitdaging om in vrij kort bestek de belangrijkste punten aan te stippen over de "slordigheden". Zijn het slordigheden? Wat is het effect op de einduitslag? Wanneer is het relevant? Helpt elektronisch stemmen? Dit aan de hand van de Rotterdamse uitslagen.

ORGANISATIE | TWEE

De verkiezing van gemeenteraden wordt georganiseerd door gemeenten. De rol van de Kiesraad is bij gemeenteraadsverkiezingen beperkt tot het adviseren van de regering en nationale volksvertegenwoordiging over de uitvoering van het kiesrecht en de verkiezingen. In elke gemeente is er een hoofdstembureau, met de burgemeester als voorzitter. Dit hoofdstembureau fungeert in gemeenten ook als centraal stembureau. Burgemeester en wethouders besluiten welke stemlokalen er in een gemeente zijn. De gemeente wordt verdeeld in een aantal districten, met daarin telkens een stemlokaal, waarin meerdere stembureaus kunnen zijn gehuisvest. Een vuistregel is dat bij handmatig stemmen maximaal ongeveer 1.000 kiezers per stembureau kunnen worden verwerkt, en bij elektronisch stemmen ongeveer 2.000. Na de problematisch verlopen verkiezingen van maart 2010 wordt in Rotterdam rekening gehouden met een maximum van 800 kiezers.²

Elk stembureau heeft een aantal leden, die door Burgemeester en Wethouders worden aangesteld. Elk stembureau heeft een voorzitter. De leden krijgen een training, en worden pas benoemd als ze (naar oordeel van B&W) over voldoende kennis en vaardigheden beschikken op het terrein van het verkiezingsproces. De voorzitter heeft een aantal wettelijke taken om de orde en voortgang van het proces te bewaken en begeleiden. In Rotterdam werden stembureaus ondersteund door een app, waarvan het gebruik ook was geoefend in trainingen.

De Rekenkamer Rotterdam heeft zelfstandig besloten de verkiezingen in Rotterdam te monitoren om vast te stellen of in de aanloop naar de verkiezingen voldoende maatregelen zijn genomen om een ordelijk verloop van de verkiezingen te waarborgen en vast te stellen of de verkiezingen op 19 maart 2014 daadwerkelijk een ordelijk verloop kenden. In het verslag van de verkiezingen staat over de app onder andere:

"Na een geslaagde pilot bij de Tweede Kamer verkiezingen in 2012 is besloten om bij de verkiezingen in 2014 alle stembureaus te ondersteunen met een app. De stembureau-app is door de gemeente zelf ontwikkeld en door een externe organisatie getest. Tijdens het stemmen ondersteunt de stembureau-app het proces doordat de app de geldigheid van de stempassen controleert. Bij het openen van het stembureau, de shiftwissel en het afsluiten van het stembureau geeft de app via checklists stap voor stap instructies aan de stembureauleden. Voor het vaststellen van de voorlopige uitslag wordt met behulp van de app het aantal stemmen per partij geturfd. Tenslotte kunnen via de app meldingen worden gedaan aan de helpdesk en gaf de app gedurende de dag aan de projectorganisatie inzicht in de voortgang van het proces bij alle stembureaus."

Na sluiting van de stembureaus, om 21:00 uur, beginnen de stembureaus ieder met de telling. Gebruikelijk worden eerst de stembiljetten uitgesorteerd per partij. Dan volgt een sneltelling. Rond 22:00 uur wordt die naar de gemeente doorgebeld. Die maakt aan de hand daarvan een voorlopige uitslag. Landelijke media organiseren via bijv. callcenters dat deze voorlopige uitslagen worden verzameld ten behoeve van de uitslagenavond van NOS, en live nieuws op de websites van kranten.

Pas daarna begint de serieuze telling. Het loopt tegen middernacht als die klaar is. De voorzitter van het stembureau vult met pen een voor heel Nederland standaard proces-verbaal in, dat vervolgens met alle bescheiden naar het centraal stembureau gaat.

¹ (Kiesraad 2014)

² (Hofstra 2014)

In grote gemeenten gaat dan pas op de dag ná de verkiezingen het centraal stembureau daarmee verder. Alle officiële stemuitslagen worden dan verwerkt in een voor anderhalf miljoen Euro omgebouwde, van oorsprong Duitse, en software "Ondersteunende Software Verkiezingen" (OSV).³ Die is verplicht in Nederland, en door de Kiesraad ontwikkeld.

De uitslagen van het papieren proces-verbaal worden in OSV ingevoerd. Op dat moment kunnen nog onjuistheden in het papieren proces-verbaal worden geconstateerd.

Op vrijdag om 10:00 uur komt het hoofdstembureau van elke gemeente bijeen voor het bekendmaken van de uitslag, en wordt ingegaan op wat is besloten over eventuele klachten.

Nieuw is dat sinds een recente wetwijziging de gemeenten volledige gegevens moeten publiceren (ter inzage leggen is ook voldoende).

Rotterdam had als grote stad 14 deelgemeenten. Met de opheffing van de deelgemeenten ontstond een tweede probleem. Vroeger deed de centrale gemeente de raadsverkiezingen, en de deelgemeenten de organisatie en telling van de deelraadsverkiezingen, die op dezelfde dag plaatsvonden. De deelgemeenten werden afgeschaft, maar de verkiezingen bleven, voor gebiedscommissies.

Nu moest de centrale gemeente eigenlijk 15 verkiezingen doen. Dat is evenveel werk als "echte" verkiezingen, want in sommige gebiedsdelen wonen immers meer dan 100.000 inwoners. Het tellen van de stemmen van de gebiedsdelen gebeurde op de dag na de verkiezingen, en de bekendmaking was pas op dinsdag, 6 dagen na de verkiezingen.

KIEZERSWIL | DRIE

Het belangrijkste doel van verkiezingen is het bepalen van de wil van de kiezer. Met die open deur zijn we er niet, want het is onmogelijk om die wil exact te bepalen, of precies te meten.

Op de eerste plaats is er de methode van stemmen. Is het met het rode potlood, of elektronisch? Bij stemmen met het potlood is er op de eerste plaats het probleem van het tellen. Elke hertelling komt er dan een ander aantal uit.

Dat is niet het enige probleem. Van de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam uit 2010 bestaan 3 uitslagen. De eerste, vastgesteld op 5 maart 2010, de tweede na een hertelling, vastgesteld op 12 maart 2010, en een tussenresultaat, opgemaakt door de Rekenkamer Rotterdam op basis van de bij de stembussen gevoegde processen verbaal. Met een computersimulatie is te zien dat de verschillen tussen de drie uitslagen niet op basis van telfouten zijn te verklaren. Aangenomen dat de derde telling (van 12 maart) de meest waarheidsgetrouwe is, was er bij gevolg iets aan de hand met de telling en processen verbaal van de uitslag van 5 maart.⁴

Administratie

In Rotterdam bleken de processen verbaal, die tot 2010 met de hand werden gedaan, vaak slecht ingevuld, met doorhalingen, of overduidelijke pogingen om de sommetjes, die bedoeld zijn als controle, kloppend te krijgen. Daarom wordt daar nu gewerkt met een app naast de papieren administratie. Die app helpt stembureaus om zo goed mogelijk te rapporteren wat er in die stembus zit.

Er zijn ook nog gemeenten die de oude methode hanteren, zonder ondersteuning van een app, en met volledige verwerking van alle uitslagen op de verkiezingsavond en -nacht.

Met een simulatie is vast te stellen dat handmatig tellen van stembiljetten erg robuust is om een betrouwbare uitslag te krijgen. Natuurlijk blijft er altijd de kwestie van het op een paar stemmen na missen van een voorkeurszetel, of als partij zelfs een hele zetel. En bij de volgorde in coalitieonderhandelingen of zelfs spreektijd in gemeenteraden is de grootte in stemmenaantal belangrijk. Het is niet voldoende dat politieke partijen 4, 5 of 10 zetels hebben gehaald, en dat de uitslag redelijk betrouwbaar is, als de op één na grootste partij niet het voortouw kreeg bij de coalitiebesprekingen, en daardoor 4 jaar in de oppositie belandde. Of als een partij altijd pas als vierde het woord krijgt bij de begrotingsbehandeling, terwijl ze mogelijk toch eigenlijk derde waren in grootte. Of als die populaire voorzitter van de Oranjevereniging toch net niet een kwart van de kiesdeler haalde, en daardoor een kandidaat "gewoon van de kieslijst" met slechts een tiental stemmen wél in de gemeenteraad terecht kwam.

Een ander probleem met de administratie is de haperende verplichte software, OSV, om getelde stemmen te registreren. Dit jaar bleken de uitslagen per stembureau niet op vrijdag beschikbaar te zijn voor het publiek. Dat bleek te komen

³ Zie op de site van Binnenlands Bestuur, "Software kandidatenlijsten nodeloos ingewikkeld", 12 januari 2010, en de diverse reacties, www.binnenlandsbestuur.nl/software-kandidatenlijsten-nodeloos-ingewikkeld.143320.lynkx. In 2011 crashte de software bij de Statenverkiezingen in Lansingerland regelmatig, zie <https://twitter.com/RinusBodbij/status/43105097336635392> en <https://twitter.com/RinusBodbij/status/43107749755764736>. Sinds die tijd zijn er meerdere updates geweest.

⁴ Meer over de Rotterdamse verkiezingen in het verleden, telproblemen en de simulatie in (Smits 2010)

door problemen met OSV, die de lijsten niet kon uitdraaien. Ambtenaren zaten in het weekend in de zorgen dat alles zou moeten worden overgetypt vanaf het scherm. Pas op maandag kon de leverancier de software updaten, zodat alles op dinsdag dan online kon worden gezet. Maar toen was de termijn voor bezwaar al verstreken. Terwijl de uitdraai aanleiding geeft tot enige vraagtekens.

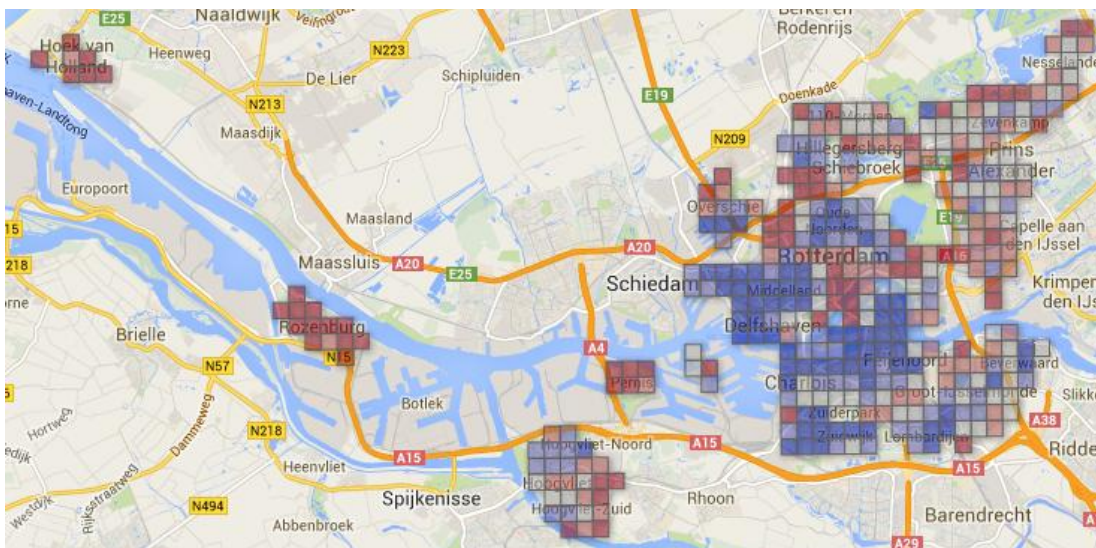
Elektronisch stemmen

Elektronisch stemmen vergemakkelijkt vanzelfsprekend het stemmen, tenminste, als dat goed wordt geregeld. Hoe ingewikkelder het besturingssysteem van de stemcomputer, hoe meer communicatie het ding heeft met andere systemen, en hoe minder menselijke ogen controle kunnen hebben op wat op het stembiljet staat (door te werken met codes, streepjescodes, enz.), hoe groter de kans op manipulatie. Het is daarom plezierig dat het advies, dat vlak voor Kerst 2013 aan de Minister van Binnenlandse Zaken werd aangeboden, uitgaat van een simpele stemmachine, die in tekst, en zonder codes, de uitgebrachte stem enkel in door mensen leesbare tekst afdruckt op een door de computer leesbaar formulier, en daar verder geen gegevens van onthoudt.⁵

Door elektronisch stemmen verdwijnt het probleem van "spookstemmen" niet geheel. De Kiesraad heeft een aantal verklaringen online gezet, die net zo goed kunnen optreden bij elektronisch stemmen.⁶ Bijvoorbeeld verklaring 1: "Het kan voorkomen dat een kiezer zich bij het stembureau meldt met 2 volmachten, maar als hij niet ook een kopie van een geldig ID van de volmachtgever bij zich heeft, mag hij die volmachtstemmen niet uitbrengen. De kans bestaat dan dat die kiezer die volmachtbewijzen achterlaat bij het stembureau en als die dan vervolgens worden meegeteld heb je al een verschil van 2." Als verkiezingsonderzoeker overkwam het mij dit jaar ook dat ik mij meldde met maar één identiteitsbewijs, en niet voor de volmacht. Wie in de rij heeft gestaan, verder van het stembureau woont, enz., laat het er dan bij zitten, en komt niet later terug. Het stembureau heeft dan twee stempassen, en maar één stembiljet. Bij handmatig, èn elektronisch stemmen.

Ongeldige stem

Wordt met elektronisch stemmen de kiezerswil beter bepaald dan met handmatig stemmen? Zoals eerder uitgelegd is handmatig stemmen in grote lijnen tamelijk robuust. En bij elektronisch stemmen gaat een belangrijk element verloren: de ongeldige stem. In NRC Handelsblad van 18 maart stond een korte verhandeling over ongeldige stemmen. Wie blanco wil stemmen moet helemaal niets met het formulier doen. Als men er "Maffia" op schrijft wordt het een ongeldige stem. Net als wanneer de kiezer alle bolletjes rood maakt (of meer dan één). Wat wel mag is één vakje rood maken, en dan "Maffia" erbij schrijven. Dat is gewoon een geldige stem. Een grappig uitleg, maar feit is dat ongeldige stemmen een bepaald patroon hebben. Van Rotterdam in maart 2014 is het patroon ongeveer als volgt:

(Rotterdam GR14. Blauw: veel ongeldige stemmen, rood: weinig ongeldige stemmen)

Bovenstaande figuur is gemaakt met de software van de Stichting Politieke Academie die ook wordt gebruikt voor microtargeting. We leveren aan gemeenten verdere analyses van opkomst, ongeldige stemmen, e.d.

⁵ (Commissie onderzoek elektronisch stemmen in het stemlokaal 2013)

⁶ www.kiesraad.nl/nieuws/verschil-tussen-aantal-kiezers-en-aantal-stembiljetten-gemeenteraadsverkiezingen

Ongeldige stemmen houden, in ieder geval in 2014 net als in 2010, in Rotterdam verband met o.a. niet-westerse allochtonen en ouderen. Mensen die blijkbaar moeilijker in staat zijn om hun kiezerswil neer te leggen in een rood gekleurd vakje. Maar als die ongeldige stem onmogelijk wordt gemaakt, en op een onduidelijke manier alsnog een geldige stem wordt bij elektronisch stemmen, hebben we dan de kiezerswil beter bepaald? In Rotterdam zijn $459+1207=1666$ "spookstemmen" gemeld (en dadelijk meer over hoeveel spookstemmen echt zo kunnen worden benoemd), terwijl er 1873 ongeldige stemmen werden uitgebracht. Het omkatten van ongeldige stemmen in geldige stemmen bij elektronisch stemmen met effect op zetelverdeling is een groter probleem wat betreft de kiezerswil, dan het signaleren van spookstemmen, dat bedoeld is om juist controle te houden op de geldigheid. De overheid moet, in plaats van het onzichtbaar maken van de ongeldige stem, òf iets doen aan de oorzaak (verband met analfabetisme en handelingsonbekwaamheid?), òf bij elektronisch stemmen iets verzinnen om dit filter te behouden. Bijv. door het mogelijk te maken meerdere knoppen op de stemmachine in te drukken, of een voorziening als "tilt" (bekend van flipperkasten) toe te voegen. Juist ongeldige stemmen wijzen op kwetsbare groepen, en het signaleren van ongeldige stemmen is belangrijk om gericht het probleem aan te pakken. Dat beleid staat in de kinderschoenen. In Rotterdam was een mooi informatiefilmpje over verkiezingen gemaakt, dat echter op YouTube slechts 486 hits had op het moment van schrijven van deze paper.⁷

Opkomst

Opkomst blijkt vaak niet te maken te hebben met etniciteit, en soms "gewoon" samen te hangen met het drukke leven van jonge gezinnen, en anders te liggen bij Kamerverkiezingen en gemeenteraadsverkiezingen. Verkiezingen kunnen dan wel pogen de kiezerswil samen te vatten, anders ligt het met de wil van de bevolking. Uit analyses van de Politieke Academie volgt vrij duidelijk dat niet-stemmen een rationele keuze is.

Bij opkomst spelen sentimenten mee over de effectiviteit van de stem, vertrouwen in de politiek, maar ook het belang, de gevoelde burgerplicht, en simpelweg tijdsdruk om te gaan werken, kinderen onder te brengen bij kinderopvang, voor de maaltijd te zorgen, enz. Krouwel onderscheidde verschillende factoren in een onderzoek naar opkomstbevordering in Almere.⁸ Analyses van de Politieke Academie zijn in februari en maart gebruikt door Hart van Nederland in inzichtelijke rapportages over Arnhem en Heerlen.⁹ Zo werd in beeld gebracht dat in Arnhem Noord wel werd gestemd, terwijl in Arnhem Zuid de ondervraagde vroeg: "Zijn er dan alweer verkiezingen". En in Heerlen was er een probleem met opkomst in Hoensbroek, waar een nieuwe partij Hoensbroeks Belang mee ging doen. Die haalde uiteindelijk 2 zetels.

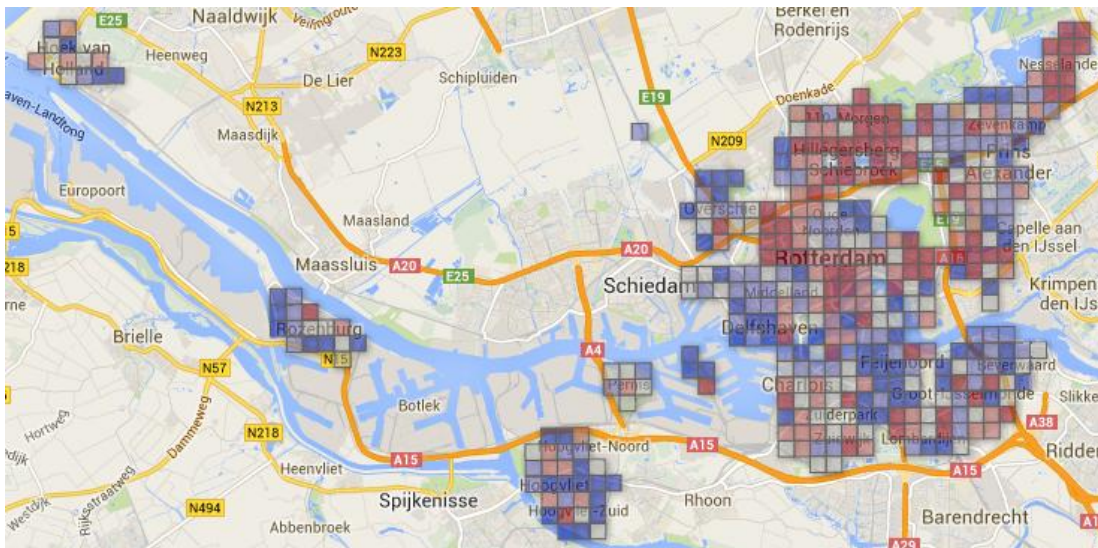
Van opkomst is een patroon zichtbaar te maken. Hoewel op gemeenteniveau, vanwege dat mensen altijd in hun eigen gemeente moeten stemmen, bekend is wat de opkomst is, is de opkomst op stembureauniveau afhankelijk van de visie van de plaatselijke ambtenaar die bij elk stembureau schrijft wat zij/hij denkt dat het aantal opgeroepen is dat zich opgeroepen voelt om naar dat specifieke stembureau te gaan. Voor Lansingerland heb ik aangetoond dat de ambtenaar zich nogal kan vergissen, zonder consequenties voor de opkomst zelf.¹⁰ Om een patroon zichtbaar te maken moet de ambtenaar worden weggerekend. Van Rotterdam in maart 2014 is het patroon dan ongeveer (met een flinke slag om de arm als gevolg van de veelzijdigheid van niet-stemmen) als volgt:

⁷ www.youtube.com/watch?v=zLXB-SKroH4

⁸ (Krouwel, Kokx, en Pol 2009)

⁹ Hart van Nederland 20 februari 2014 (Arnhem) en 12 maart 2014 (Heerlen)

¹⁰ (Smits 2014)

(Rotterdam GR14. Blauw: veel niet-stemmers, rood: weinig niet-stemmers. Opkomst is hoog bij weinig niet-stemmers.)

Etniciteit had, volgens onze software, geen significante onderscheidende invloed op opkomst in Rotterdam.

De opkomst in Rotterdam was slechts 45,1%, na 47,9% in 2010. Het is een misverstand dat niet-stemmen slechts "een verloren" stem is, zoals vaak gedacht. De invloed is tamelijk groot. Op minstens twee manieren.

Ten eerste is niet-stemmen niet evenredig verdeeld over de partijen. Uit onderzoek blijkt dat VVD, D66, en GroenLinks-stemmers trouwer stemmen, en SP, PVV en 50Plus-kiezers het er vaker bij laten zitten. Stel dat van 10 opgeroepen kiezers er 4 komen stemmen (opkomst 40%). Omdat ze trouwer zijn, is het aandeel VVD, D66 of GroenLinks-kiezers groter. Stel dat 2 van de 4 op hun favoriete partij stemmen. Dan is het aandeel van die partijen dus 50%. Als SP, PVV en 50-Plus ook maar één van de 6 niet-stemmers naar de stembus krijgen, verandert er niets aan het aantal VVD/D66/GroenLinks-stemmen, maar hun percentage daalt van 2 van 4=50% naar 2 van 5=40%. En dat zijn dus minder raadszetels.

De samenstelling van de gemeenteraad verandert nog meer, omdat de kiesdeler daalt. Stel we nemen een gemeente van 40.000 inwoners, en die heeft 25 raadszetels om te vullen. Stel dat 30.000 kiezers worden opgeroepen. Als de opkomst 40% is, dan is de kiesdeler 40% van 30.000 gedeeld door 25=480. Die moeten partijen halen.¹¹ Als de opkomst 50% is, dan hebben partijen al 50% van 30.000 gedeeld door 25 is afgerond 600 stemmen nodig. Voor splinterpartijen is dat op het niveau van gemeenten van 40.000 een flinke barrière. Op het niveau van Rotterdam, met 485.449 opgeroepen stemmen en 45 zetels, is het verschil in drempel tussen een opkomst van 40% en 50%, het verschil tussen minstens 4316 en minstens 5394 stemmen om ook maar kans te maken op een restzetel. Voor een splinterpartij met een beperkt aantal issues, en een gemeentegrootte als die van Rotterdam, is dat een hele hobbel.

Ook voorkeurstemmen tellen mee bij kleinere aantallen. Al vanaf een kwart van de kiesdeler kan een kandidaat de raad in komen. In het voorbeeld van de 30.000 opgeroepen kiezers moet een kandidaat dan 120 stemmen hebben bij een opkomst van 40%, en 150 bij een opkomst van 50%. Zo maar 30 extra stemmen, wat best een klus is als je bijv. op 8 op een kieslijst staat. Een slimme VVD/D66/GroenLinks-kandidaat kan bij een lage opkomst profiteren van de lagere kiesdeler. SP/PVV/50Plus-kiezers die denken dat hun stem gewoon "verloren" gaat, komen van een koude kermis thuis als extra macht terecht komt aan de andere kant van het politieke spectrum. Een proteststem is beter dan niet-stemmen.

Opkomst is een veel grotere complicatie voor het bepalen van de kiezerswil dan "spookstemmen".

SPOOKSTEMMEN | VIER

"Spookstemmen" duidt op het verschijnsel dat er een in het proces verbaal wordt vermeld dat er stembiljetten in de stembus zijn gedaan, terwijl er minder stempassen zijn geteld. Of, het omgekeerde, dat er meer stempassen zijn geteld dan stembiljetten. Door de "spookstemmen" van heel Nederland op te tellen, met naar schatting 9.500 stembureaus, en vele kleine foutjes, ontstaat een respectabel aantal van 7387 spookstemmen. Terwijl de nieuwe informatie op de processen verbaal eigenlijk meta-data betreft. Het zijn geen stemmen, maar beschrijven de kwaliteit van het stemproces. De optelsom is niet belangrijk, maar de spreiding, het patroon, en de opgegeven waarde in individuele stembureaus.

¹¹ Voorheen was $\frac{3}{4}$ van de kiesdeler genoeg, maar bij raden vanaf 19 zetels moeten partijen nu minstens de hele kiesdeler aan stemmen hebben.

Aan de hand van een grotere gemeente, als Rotterdam, is een indruk te krijgen van het belang van die foutjes. Zeker omdat Rotterdam de zaken goed op orde heeft. Bij andere gemeenten speelt, zoals genoemd, ook de kwaliteit van het telproces mee. Met Rotterdam als casus krijgen we dus een redelijke indruk van spookstemmen, zonder vervuiling van andere factoren.

Het eerste wat opvalt is dat Rotterdam de uitslagen presenteert in twee werkbladen.¹² Dat wordt veroorzaakt door het gebruik van een ouder Excel-bestandsformaat (.xls ipv het in 2006 ingevoerde .xlsx), en de presentatie van de 361 stembureaus in kolommen. Het oude .xls-formaat is beperkt tot 256 kolommen. Rotterdam noemt de twee werkbladen "Noord" en "Zuid". Meteen is duidelijk dat in "Noord" 60,6% van de opgeroepen woont, en de opkomst 48,4% is. Van de rij "Meer stembiljetten dan toegelaten kiezers" valt 62,3% in Noord (wat gezien de hogere opkomst dan wel klopt), maar "Minder stembiljetten dan toegelaten kiezers" zit op 81%. De verklaring "Er zijn te weinig stembiljetten uitgereikt" komt maar 2,6% voor in Noord, terwijl "Er zijn stembiljetten kwijtgeraakt" slechts 30% is. "Geen verklaring" is 47,5% in Noord, want ze vullen blijkbaar liever een toelichting in als "andere verklaring" (62,5%). Kortom, dat is een beetje raar.

Nog vreemder is het als we kijken naar individuele stembureaus. In het stembureau 72 aan de Willem Ruyslaan 17 worden 652 "minder stembiljetten dan toegelaten kiezers" geregistreerd. Er zijn 654 geregistreerde kiezers. Die 652 "minder stembiljetten" kan niet juist zijn, want er worden ook 646 geldige stembiljetten geregistreerd, en dus wijst alles op een schrijffout. Bovendien is in de verklaringen niets hierover opgenomen. Het is niettemin ook een procedurele fout. De voorzitter van het stembureau had bij deze grote afwijking even beter moeten kijken, en eventueel de helpdesk moeten bellen, die in Rotterdam is ingesteld om stembureaus te helpen bij vragen. We mogen ervan uitgaan dat er 1, 2 of 0 had moeten worden ingevuld. Meteen daalt het aantal spookstemmen met 652.

Daarop volgt stembureau 332 aan de Krabbendijkestraat 238. Daar waren 43 minder stembiljetten dan stempassen, waarvoor als verklaring is aangegeven "er zijn te weinig stembiljetten uitgereikt" en "geen verklaring". Daar kunnen we weinig mee, maar blijkbaar moeten we rekening houden met 43 als maat voor de maximale afwijking.

Voor "meer stembiljetten" doemt stembureau 49 op, aan Boezemsingel 100, met 51 "meer". Ook dat is verder correct ingevuld. Dus hier is 51 dan het maximum.

Met een grote gemeente als Rotterdam is niet in een oogopslag te zien wat de bandbreedte is van de foutjes. Een handige aanpak is om het gemiddelde te bepalen, en de standaardafwijking van de populatie. Statistisch valt dan 90% van de waarden tussen het gemiddelde minus 2x de standaardafwijking, en het gemiddelde plus 2x de standaardafwijking. En valt aan beide kanten 5% erbuiten. Van "Meer stembiljetten dan toegelaten kiezers" is het gemiddelde 1,27, en de bandbreedte [0...9,5]. Van "Minder stembiljetten dan toegelaten kiezers" is, na het corrigeren van genoemde 652 in 0, het gemiddelde 1,54, en de bandbreedte [0...8,4]. Het gemiddelde wijst erop dat het probleem in aantal niet groot is, maar de bandbreedte toont dat stembureauvoorzitters best hoge afwijkingen laten passeren. Immers, 5% valt buiten die bandbreedte, die ook al wel ruim is.

Anders dan met "opkomst" en "ongeldig" is er door onze software geen patroon te vinden. We moeten ervan uitgaan dat het een normale verdeling is. Wat niet betekent dat de speurtocht nu voorbij is. Met 361 stembureaus zouden we kunnen stellen dat dit een beeld geeft dat in heel Nederland zou kunnen bestaan. Rotterdam is een grotere stad, maar elk stembureau wordt in Nederland zo opgezet dat bij potlood-stemmen er maximaal 1.000 mensen naartoe komen. Rotterdam stelt die grens nog wat lager, op 800. De situatie in een stembureau in Rotterdam is, op de extra voorzieningen die Rotterdam heeft na, representatief voor Nederland wat betreft procedures.

Opvallend in Rotterdam is dat stembureau-voorzitters er geen probleem mee hebben afwijkingen van 40 of 50 stembiljetten te accepteren. Door vermoeidheid op de late avond, misschien, maar niettemin. Nog afgezien daarvan wordt aangetoond dat het mogelijk is om foute waarden in te vullen, zonder dat de veelgeprezen app protesteert. Terwijl veel gemeenten niet eens een of andere app hebben.

Nog belangrijker is dat weliswaar de Rekenkamer Rotterdam supervisie houdt over de orde bij de verkiezingen, maar haar rapportage al op 20 maart presenteert, zonder goed aandacht te besteden aan foute en opvallende waarden in de meta-data. En belangrijk is dat door softwareproblemen met OSV externen de controle pas goed konden doen ná het verstrijken van de bezwaardatum.

¹² www.rotterdam.nl/Clusters/Dienstverlening/Documenten%202014/Verkiezingen%202014/Uitslagen%20qc%202014/osv4-3 Telling_GR2014_Rotterdam.xls

Verklaring

Een van de verklaringen voor de "spookstemmen" gaat erom dat er soms meer dan één stembureau is gevestigd in een stemlokaal. Dan kan het zijn dat een kiezer het biljet deponeert in de bus van een ander bureau. Zo komt die dan een kiezer te kort, en heeft dan een biljet over.

In de LinkedIn-groep "Geo-Informatie Nederland (GIN)" werd de vraag gesteld: "zijn er in stemlokalen met meer dan één stembureau (waar kans op verwisseling aanwezig is) nu significant meer spookstemmen uitgebracht?"

Er zijn 69 samengestelde stemlokalen, en 220 losse. In die kleine hoeveelheid samengestelde stemlokalen kwam 185 keer "meer stembiljetten uitgereikt dan kiezers" voor, en 245 keer "minder stembiljetten uitgereikt dan kiezers". Dat is dus respectievelijk 40,3% en 44,1% van de fouten. Omgerekend naar geldige stemmen, om een maatvoering te hebben, komt de fout "meer stembiljetten uitgereikt dan kiezers" 0,217% voor in de samengestelde stemlokalen, en de fout "minder stembiljetten uitgereikt dan kiezers" voor 0,287%. In de enkelvoudige stemlokalen is dat respectievelijk 0,209% en 0,237%.

Het is dus een verklaring die aangeeft dat het naar verhouding vaker gebeurt in samengestelde stemlokalen, maar nog steeds ook vaak in enkelvoudige stemlokalen.

Zetelverdeling

Per gemeente zal de invloed van foutjes anders liggen. Als volgt: we weten dat in grote gemeenten naar verhouding minder zetels per inwoner beschikbaar zijn¹³, en de kiesdeler daar dus hoger is. Verder weten we dat wordt geprobeerd het maximum aantal kiezers per stembureau door heel Nederland ongeveer gelijk te houden. De opkomst heeft enige invloed, maar over het algemeen zal in kleine gemeenten het aantal foutjes een grotere rol spelen.

Wat is de invloed in Rotterdam? Beginnen we met de zetelverdeling over de partijen, en de restzetelverdeling. Die laatste is gebaseerd op de methode D'Hondt, "het grootste gemiddelde", en geeft een klein voordeel aan grotere partijen. Wat dus niet altijd zo hoeft te zijn. Het kan soms gaan om kleine verschillen tussen partijen die toch een zetel extra opleveren. In de voorlopige telling in Lansingerland was het verschil tussen de grootste en één na grootste partij slechts 13 stemmen, en de grootste kreeg 7 zetels, de op één na grootste 6. In 2010 kreeg een kleine partij juist die laatste restzetel.

Dan had Rotterdam ook nog te maken met wel 2 lijstcombinaties, die zetels verdeelt volgens het grootste overschot. Door alle uitslagen met de berekeningswijze in de computer over te doen (Tabel 1 in de Bijlage), is vast te stellen dat als lijstcombinatie A (CDA en ChristenUnie-SGP) 1597 stemmen meer had, ze een vijfde zetel hadden (ten koste van Leefbaar Rotterdam). Dat is tamelijk veel, en zou met 361 stembureaus neerkomen op gemiddeld 4,4 foutje per stembureau in positieve zin, en allemaal in het voordeel van CDA of ChristenUnie-SGP. Die dus maar 4 van de 45 raadszetels kregen. Onwaarschijnlijk, want dat is veel meer dan het werkelijke aantal foutjes (na correctie van de 652-fout).

Lijstcombinatie B (met PvdA en GroenLinks) heeft zelfs 1930 stemmen extra nodig om een zetel te winnen (ten koste van Leefbaar).

Leefbaar moet 7730 extra stemmen hebben voor een extra zetel. We kunnen ook kijken wanneer ze een zetel kwijtraken, dat is bij 2457 minder stemmen.

De VVD krijgt een extra zetel bij 882 extra stemmen, en zelfs dat valt niet binnen de marges. Met 361 stembureaus zou gemiddeld 2,4 foutje positief moeten uitvallen voor VVD. Die nu 3 van de 45 zetels haalt.

D66 heeft er 1599 nodig, SP +1765, Partij voor de Dieren +3112. Bij -1315 zouden ze uit de raad verdwijnen, terwijl de Rotterdamse Ouderen Partij juist met 1798 extra stemmen er wel in zou zijn gekomen. NIDA moest 2430 extra hebben voor een derde zetel, en met -2173 juist een zetel moest inleveren. De Seniorenpartij is nog vermeldenswaard, omdat die met 993 extra stemmen een raadszetel zou hebben gekregen.

Kortom, deze keer zat het er in Rotterdam niet in dat een partij door de foutjes een zetel meer of minder had gekregen.

Voorkeurstemmen

Is dat anders met de voorkeurstemmen? De regel is dat de door een partij ingediende kieslijst voorrang krijgt bij het verdelen van de zetels, tenzij een lager geplaatste kandidaat meer haalt dan een kwart van de kiesdeler. De kiesdeler was 4803 stemmen, dus een kwart komt neer op 1200,76, wat afgerond dus 1201 stemmen is. Als het gaat om de kiezerswil betekent dat, dat kiezers de moeite moeten nemen om tamelijk massaal op een lager geplaatste kandidaat te

¹³ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Gemeenteraad#Nederland>

stemmen. Doen ze dat nèt niet genoeg, dan komt er iemand in de raad die door het partijbestuur (evt. via de ledenvergadering van een partij) hoog op de lijst is gezet. Zo komt er in 2014 iemand in de gemeenteraad met slechts 139 stemmen. In Lansingerland was het omgekeerde het geval. Daar had iemand een kwart van de kiesdeler gehaald, maar de partij kreeg totaal te weinig stemmen om die derde zetel te kunnen bezetten. Terwijl een ander met slechts 19 stemmen in de raad kwam.

Om iets te kunnen zeggen van het effect van de foutjes op de voorkeurstemmen moeten we eerst een lijstje maken van alle kandidaten die in aanmerking komen. Laten we zeggen alle kandidaten vanaf 60 stemmen minder dan een kwart van de kiesdeler, dus minstens 1141 stemmen. Dat zijn er 26 (Tabel 2 in de Bijlage). 60 is tamelijk willekeurig, maar ruim genomen, want het gaat er dus om dat al die kleine foutjes per stembureau zó optellen, dat ze het resultaat van één kandidaat dusdanig beïnvloeden dat die onterecht op een zetel zit, of onterecht geen zetel heeft gekregen.

Dan gaat het om:

- personen die wel een kwart van de kiesdeler haalden, maar door foutjes mogelijk lager uitkwamen dan andere kandidaten van die partij en daardoor geen zetel kregen (of het omgekeerde)
- personen die door foutjes onder de kiesdeler bleven
- personen die door foutjes net de kiesdeler haalden

Bij PvdA is het kleinste verschil tussen twee kandidaten op de lijst te vinden: 78 stemmen. Beide kandidaten haalden de raad.

Bij VVD is er een kandidaat met 1207 stemmen, net bóven een kwart van de kiesdeler. De plaats op de lijst veranderde er niet door.

Bij D66 is een kandidaat die met 1197 stemmen nèt onder de drempel blijft, maar die komt via de normale procedure alsnog in de raad.

Ook bij NIDA is er een kandidaat, die net 55 boven de drempel blijft. Het verschil met de daaropvolgende kandidaat is te groot, dus ook hier is er geen effect.

Nederland

In Rotterdam valt het mee, met (gecorrigeerd voor de schrijffout van 652) 1014 foutjes. In 361 stembureaus, dus 1,6 per stembureau. Waarvan 5% met best grote uitschieters. Bij, met opzet, kleinere stembureaus (minder kiezers per stembureau), bij gebruik van een app, met toezicht van de Rekenkamer, en met inzet van een helpdesk.

Echter, met ongeveer 9.500 stembureaus in heel Nederland zouden dan zelfs 15200 foutjes niet vreemd zijn?

Met de eerder genoemde statistische bandbreedte blijkt dat in Rotterdam de grootte van 90% van de stembureaus lag tussen 224 en 974 geldige stemmen. Terwijl bij de Kamerverkiezingen van september 2012 van alle ongeveer 9.500 stembureaus in Nederland de bandbreedte lag tussen 303 en 1679 geldige stemmen. Bij grotere stembureaus zijn natuurlijk ook meer foutjes te verwachten. In Rotterdam was de enkelvoudige correlatie tussen grootte van het stembureau en totaal van de foutjes 16,8%.

Het is dus een meevaller dat Algemeen Dagblad er in heel Nederland maar 7387 vond.

FRAUDE | VIJF

Uit voorgaande blijkt dat de spookstemmen geen effect hebben gehad op de zetelverdeling of voorkeurszetels. Dat neemt niet weg dat de vraag over fraude nog moet worden beantwoord.

De administratie van biljetten teveel/weinig biedt nieuw inzicht om fraude op te sporen. We zien in de opgegeven reeksen een paar kleine uitschieters, en verder kleine aantallen. Dat betekent dat als er al iemand fraude had willen plegen, dat had moeten gebeuren in een groot deel van de 361 stembureaus. Anders zou het immers opvallen. Gezien de totalen had de fraude gericht moeten zijn op één kandidaat, op het verkrijgen van een restzetel. Dan had deze ene kandidaat dus een campagne team moeten hebben van toch zeker 200 personen, dat met voorbedachten rade stembiljetten ergens verkreeg, die verspreide over kiezers in vele stembureaus, en die dan als extra stem in de bus deden. Echter, dan hebben we het dus alleen over de categorie "meer stembiljetten dan toegelaten kiezers", en dat betreft maar 459 stemmen. Voor wie graag in de raad wil, en de beschikking heeft over een campagne team van 200 personen, is het veel gemakkelijker en veiliger om langs de legale weg stemmen op te halen. Bovendien met mogelijk veel beter resultaat.

Is fraude uitgesloten? Ja, en nee. Een kiezer die ergens anders extra stembiljetten verkreeg kan die theoretisch onder de jas meenemen het stemlokaal in, ze invouwen in het echte stembiljet, en dan tegelijk in de bus doen. Dat kan dan niet

gaan om meer dan een paar biljetten. In dat stembureau zal dat zichtbaar zijn via de administratie van "meer stembiljetten dan toegelaten kiezers". Dus er kunnen slechts een beperkt aantal kiezers die truuks doen per stembureau. Voor een kans op een restzetel waren er 1201 stemmen nodig. Dus dat is gemiddeld 3,3 in 361 stembureaus, of 6 in 200 stembureaus (zoals in het voorbeeld hierboven). Voor een echte partijzetel was de kiesdeler nodig, dus 4803 stemmen, of toch minstens 75%, en dat was afgerond 3.603. Gemiddeld 10 gefixte stemmen per stembureau (over 361), of 18 als 200 stembureaus doelwit waren. En dat was dan weer te zien in de administratie. Bovendien was een patroon zichtbaar dat samen zou hangen met een partij.

Andere manipulatie, bijv. door leden van het stembureau, is vrijwel uitgesloten. Op zeer kleine schaal zal dat misschien hebben plaatsgevonden, het blijft mensenwerk, maar zonder effect op de uitslag.

CONCLUSIE

Rotterdam heeft een heel degelijk systeem om handmatig de stemmen te tellen. Aan de software kan nog wat worden verbeterd. Stembureauvoorzitters laten te veel aanzienlijke fouten eenvoudig passeren. Met elektronisch stemmen worden niet alle "spookstemmen" opgelost, en bovendien verdwijnt de "ongeldige" stem die onbekwame kiezers uitfiltert. De overheid zou in plaats van het onzichtbaar maken van de ongeldige stem bijv. mogelijk moeten maken meerdere knoppen op de stemmachine in te drukken, of een voorziening als "tilt" (bekend van flipperkasten) toe te voegen.

Opkomst is een grotere complicatie om de wil van de kiezer vast te stellen dan spookstemmen. Het is weinig zinvol om alle gemelde foutjes op te tellen en dan daar een uitspraak over te doen. Het gaat om meta-data, die kunnen helpen bij het beoordelen van de kwaliteit van het proces. Anders dan opkomst en ongeldige stemmen is van de spookstemmen geen patroon te bepalen. Het gaat waarschijnlijk om toevallige foutjes, al zijn er een paar grote missers.

In kleine gemeenten hebben spookstemmen meer effect dan in Rotterdam. In Rotterdam is het aannemelijk dat er geen verschuivingen hebben plaatsgevonden in zowel zetelverdeling als voorkeurstemmen. Invloed van fraude op de uitslagen is in Rotterdam dit jaar vrijwel uit te sluiten, juist vanwege de administratie van spookstemmen. Met een aantal vrije eenvoudige berekeningen laten we in deze paper zien hoe invloed van spookstemmen op zetelverdeling en restzetels kan worden aangetoond, en of fraude aannemelijk is.

Aandachtspunt is dat Rotterdam is gekozen, vanwege dat daar een zuiver oordeel over spookstemmen mogelijk is, door allerlei controles van de Rekenkamer en een app. Als zelfs daar bij 5% van de stembureaus substantiële uitschieters mogelijk zijn, hoe is dat dan in de rest van Nederland waar vaak nog uitsluitend met pen en papier wordt gewerkt? Dan is de optelsom van 7387 spookstemmen in 9500 stembureaus een grote meevaller.

LITERATUUR

- Commissie onderzoek elektronisch stemmen in het stemlokaal. 2013. "Elke stem telt - Elektronisch stemmen en tellen". Den Haag: Commissie onderzoek elektronisch stemmen in het stemlokaal. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2013/12/18/eindrapport-commissie-onderzoek-elektronisch-stemmen-in-het-stemlokaal.html>.
- Hofstra, P. 2014. "Van de Rekenkamer Rotterdam een brief inzake het onderzoek gemeenteraadsverkiezingen", maart 20. http://www.ris.rotterdam.nl/cgi-bin/showdoc.cgi/action=view/id=165191/14gr710_Van_de_Rekenkamer_Rotterdam_een_brief_inzake_het_onderzoek_gemeenteraadsverkiezingen..pdf.
- Kiesraad. 2014. "Nieuwsbrief 4 Verkiezingen leden van de Gemeenteraad en Europees Parlement 2014: Wijziging modellen/kiesregeling en voorlopige uitslag", januari 6. https://www.verkiezingen2014.nl/files/toolkit/nieuwsbrieven/Nieuwsbrief_4_gemeenteraadsverkiezingen_2014.pdf.
- Krouwel, A., W. Kokx, en M. Pol. 2009. "Almere - onderzoek opkomstbevordering". <http://www.binnenlandsbestuur.nl/Uploads/Files/Document/Almere---onderzoek-opkomstbevordering-V6.pdf>.
- Smits, J.H.F. 2010. "Twee maal drie is vier, wiedewiedewiet en twee is negen - Stemmen met het rode potlood, de Rotterdam-case". Berkel en Rodenrijs. <http://www.politiekactief.net/files/rdamtweemaal drie 1006.pdf>.
- . 2014. "Verkiezingen in Lansingerland: Mislukte fusie". Berkel en Rodenrijs. <http://www.politiekactief.net/files/Mislukte%20fusie1403.pdf>.

Overige literatuur:

- Van Gent, W., E. Jansen, en J. Smits. 2013. "Right-wing Radical Populism in City and Suburbs: An Electoral Geography of the Partij Voor de Vrijheid in the Netherlands". *Urban Studies*, oktober. doi:10.1177/0042098013505889. <http://usj.sagepub.com/cgi/doi/10.1177/0042098013505889>.

BIJLAGE

Opgeroep	485449														
Blanco/Or	1873	1116													
Geldig	216136														
Opkomst	45,1%														
Aantal zet	45														
Kiesdeler	4803,0														
	Stemmen	>kiesdeler	1e verdeler	+1 gemidd	2e verdeler	+1 gemidd	3e verdeler	+1 gemidd	4e verdeler	+1 gemidd	5e verdeler	+1 gemidd	6e verdeler	+1 gemidd	6e verdeler
lijstcom A	19655	19655	4	3931,0	4	3931,0	4	3931,0	4	3931,0	4	3931,0	4	3931,0	4
lijstcom B	44824	44824	9	4482,4	9	4482,4	9	4482,4	9	4482,4	10	4074,9	10	4074,9	10
LR	59505	59505	12	4577,3	13	4250,4	13	4250,4	13	4250,4	13	4250,4	14	4250,4	14
VVD	16120	16120	3	4030,0	3	4030,0	3	4030,0	3	4030,0	3	4030,0	3	4030,0	3
D66	27433	27433	5	4572,2	5	4572,2	6	3919,0	6	3919,0	6	3919,0	6	3919,0	6
SP	22685	22685	4	4537,0	4	4537,0	4	4537,0	5	3780,8	5	3780,8	5	3780,8	5
PvdD	5389	5389	1	2694,5	1	2694,5	1	2694,5	1	2694,5	1	2694,5	1	2694,5	1
ROP	2453														
OPA	963														
Nida	10322	10322	2	3440,7	2	3440,7	2	3440,7	2	3440,7	2	3440,7	2	3440,7	2
LP	405														
Senioren	3258														
Gerdingen	243														
Turks	716														
Regionaal	2165														
totaal	216136		40		41		42		43		44		45		45
Verdeling in lijstcombinatie A															
	stemmen		1e verdeler	overschot	2e verdeling										
CDA	12753		2	2925,5	3										
CU-SGP	6902		1	1988,3	1										
Aantal zet	4														
Kiesdeler	4913,75														
Verdeling in lijstcombinatie B															
	stemmen		1e verdeler	overschot	2e verdeling										
PvdA	34193		7	2816,2	8										
GL	10631		2	1666,2	2										
Aantal zet	10														
Kiesdeler	4482,4														

TABEL 1: VERDELING RESTZETELS

lijst/nr	naam	stemmen	verschil %kiesdeler	verschil vorige
0101	Karakus, H.	15711	14510	
0102	Kathmann, B.C.	4182	2981	11529
0106	Gonçalves, J.C.	1812	611	2370
0104	Talbi, F.	1734	533	78
0107	Wijntuin, P.M.	1613	412	121
0122	Radjkoemar, A.A.	1351	150	262
0201	Eerdmans, B.J.	44979	43778	
0202	Hoogveld, I.E.	4429	3228	40550
0227	Mosch, A.S.	1438	237	2991
0301	Baljeu, J.N.	11726	10525	
0302	Laan - Geselschap, A.J.M.	1207	6	10519
0401	Belhaj, S.	16228	15027	
0402	de Roon, R.C.J.	3017	1816	13211
0405	Eeuwijk, G.J.V.	1568	367	1449
0403	Verveen, P.J.	1197	-4	371
0501	Bokhove, J.	7142	5941	
0601	de Jonge, H.M.	6864	5663	
0604	Yazir, T.	1849	648	5015
0701	de Kleijn, L.P.M.	12666	11465	
0702	Strörmann, J.	3665	2464	9001
0801	Sies, S.J.	4399	3198	
0901	van der Lee - van der Haagen, J.D.	3381	2180	
1001	de Faria, R.M.	1548	347	
1201	El Ouali, N.	4354	3153	
1202	Peksert, A.	1256	55	3098
1401	de Sutter - Besters, M. J.	2100	899	

TABEL 2: VOORKEURSZETELS